

LUCRETIUS CARUS.

— Első közlemény. —

I.

Egy *bölcsész-költőt* tűztem ki tanulmányom tárgyául. kit meg nem érdemelt *feledés* borított egész korszakokon keresztül. Bölcselmi felfogása, szíve mélyén gyökerező meggyőződése, merész gondolatvilága oly *ellentétbe* állíták úgy korának, mint kivált a későbbi *dogmatikus* korok meggyőződésével, hitével, felfogásával. oly természetű kérdéseket bolygatott meg, hogy hallgatással mellőzni könnyebbnek tartották, mint a kora sirba dült *lángész* emlékezetével vívni meddő tusát. Azonban valahányszor a szabad gondolat merészebben bontá ki szárnyait; valahányszor a *rationalismus* rettenthetetlen bátorsággal nézett szembe az élet nagy rejtélyeivel; valahányszor a bíráló elme a megszilárdult, megállapodott rendszerek alapjait kezdte vizsgálni és bontogatni: *e költő* művéhez fordultak, belőle merítettek lelkesedést vagy vigaszt; tőle kölcsönöztek fegyvereket a tusára: mert a mint *Martha*¹ találóan mondja: «engednünk kell egy költői mű hájának, melyet a latin irodalomban talán *egy sem* túl felül irodalmi és erkölcsi érdek tekintetéből».

Ribbeck (a római költészet története; irta: Ribbeck Ottó, lefordította Csiky Gergely, Budapest. 1891.) Lucretius-

¹ Le poëte Lucrèce. C. *Martha*. Revue des deux Mondes 1863. 44. lap.

ról irt méltatását e szavakkal végzi: a «természet tudományos kutatása iránti lelkesedés, a mindenség felfogásának vágya Lucretius óta be van oltva a magasabb hangulatú költőkbe: eszményök az, hogy feljussanak a megismerés magaslataira».

Ha a mi költészetünk fejlődésére visszatekintünk, úgy találjuk, hogy a philosophiai elem abban aránylag csekély szerepet játszik, mintha csak a *Deák Ferencz* adomáját követnék költőink, ki azt mondá, hogy a philosophia olyan, mint a zsir, belőle kevés elég; ha sok, elrontja az ételt. *Besenyei* egy pár műve. *Csokonai* «A lélek halhatatlanságáról» czimű költeménye; *Vörösmarty* «Gondolatok a könyvtárban» és a «Vén cigány» cz. költeménye; de főként «*Csongor és Tündé*»-je, melynek mélységes alapeszméje a Hamletével vetekedik; *Madách* «Ember tragédiája»; *Arany* János «A békecongressus», «Dante»; *Tompa* Mihálynak «Isten akarata», «Üres koporsó» és «Virág-regéi»; *Vajda* Péter művei, *Vajda* János költeményei kiváló példák arra, hogy a magyar szellem a bölcselmi gondolkozásra rátermett, de sajátos idegenkedéssel, különösen a német philosophia hatása alatt a magyar genius a bölcselmi elmélyedéstől irtózik, pedig a bölcsész épp úgy egyetemes szempontból veszi fel az életet és természetet, mint a költő.

A *költő* a természet és élet szinpompáját látja és felfogja, a *bölcsész* az élet eszményi célját kutatja. Vajjon nem poetikus gondolat-e ez?!

A nagy irodalmi áramlatok megértéséhez bölcselmi műveltség kell. A nagy ethikai kérdések megoldása összefügg a *világnézettel*. Lucretiusban egy egységes világnézetet fogunk méltatni, s reméljük, hogy az *egyetemes* gondolatok iránt érdeket keltünk, vagy a mint *Ribbeck* kifejezte magát, magasabb eszményt, feljutni a megismerés magaslatára; de vigasztalást, merészebb szárnyalást is nyújtott Lucretius a felvilágosodás századaiban.

Ily korszakok voltak a XVI. és XVIII. évszázad. A mai philologiai irodalomnak *egyetemese* iránya mellett Lucretius is behatóbb méltatásban részesül, melyre nem csekély befolyással van azon körülmény, hogy nyelvészeti szempontból *Lucilius* mellett Róma legérdekesebb írója; műve a költői nyelv stadiumát a római irodalom aranykorszakában a legpregnansabb alakban mutatja be. A szöveg történetére nézve egyike a legérdekesebb írónak. Az úgynevezett «szabadgondolkodók» kedvencz költője. *Nagy Frigyes* D'Alembertet Lespinasse kisasszony halála után így vigasztalta: «Midőn levert vagyok, Lucretius harmadik könyvét olvasom: ez óvszer a lélek betegségei ellen». E könyv a meggyőződésnek majdnem fanatikus hevével sorolja föl az *Epikuros*-iskola érveit, több mint 20 érvet a halhatatlanság ellen. E könyvben pirongatja le a megszemélyesített *természet* a telhetetlen embert:

«Aufer ab hinc lacrimas, balatro, et compesce querellas
omnia perfunctus vitae praemia marces :
sed quia semper aves, quod abest, praesentia temnis,
imperfecta tibi elapsast ingrataque vita,
et nec opinanti mors ad caput adstilit ante
quam satur ac plenus possis discedere rerum.
nunc aliena tua tamen aetate omnia mitte,
aequo animoque, agendum, gnatis concede: necesseset.»

(III. 953.)¹

¹ «Hordd el könnyeidet, telhetlen s menj panasziddal!
Folytatván, ha elaggott vén keseregne, szavát így:
Élted az életnek minden kincsét, s te sovárogsz.
Ám mert mindig a mid nincs, azt ábítod; a mid van.
Megtveded, el csonkán s meddőn múlt tőled az élet
És a halál véletlen előbb ott terme fejednél,
Hogysem elégülten távozhatnál e világból.
Most már hagyj mindent, mi nem illő úgy se korodhoz;
Vén vagy, eredj szépen — ennek meglennie szükségség.»

(Fábián G. ford.)

Ugyancsak ő olvastatta föl magának a rossbachi csata előtt *Horatius* Carm. III. 29 ódáját, hogy erőt merítsen e soraiból:

Ille potens sui
 Laetusque deget, cui licet in diem
 Dixisse «Vixi: cras vel atra
 Nube polum Pater occupato
 Vel sole puro; non tamen irritum
 Quodeunque retro est, efficiet neque
 Diffinget infectumque reddet,
 Quod fugiens semel hora vexit.»

(41—48. s.)

Az életnek a mult emlékezetében összegyűjtött élvezeteiben kereste e szabad gondolkodó király a vigaszt. És igen érdekes adat az *epikureista* bölcsész lelki életének jellemzésére, hogy a hétéves háborúban, mikor a franczia és orosz sereg nyomta és öngyilkos akart lenni, *d'Argens* vigasztalására így felelt: «Újból meg újból elolvastam *Lucretius* harmadik énekét, de abban csak a baj szükségképességét és a gyógyszer haszontalanságát találtam». Íme, a *heroismus* korában *Epikuros* szegény tanítványai a döntő pillanatban nem kaptak egy vigasztaló phrazist sem bölcselmi tanukban.

Lucretius *Epikuros* híve: és pedig szenvedélylyel. A költő nem lehet közönyös az isten eszméje iránt. *Byron* és *Shelley*. kik az atheismus költőiként a lángész varázsával ruhazzák föl a földi élet örömeit, élvezeteit, mégsem bírnak akár a természet, akár az emberi ész istenítése nélkül ellenni.

Shelley Prometheus Unbound-jában mondja: «Earth can console, Heaven can torment». Tehát *e földön* kell a lelki béke megteremtése újtán elővarázsolni azt a boldogságot, mit a keresztyén oly szépen nevez *üdvösségnek*. A földi békét el lehet érni, ha a vallásos félelem, a természet

nyomása alól felszabadítjuk a lelket a *tudomány* és *erkölcsi függetlenség* által.

Lucretius a *«de rerum natura»*-t a lelkesedés oly hevével, mondhatni lázával írta meg, mintha az általa istenített *mester* bölcsészeti tanától várta volna forrongó korában a sebzett szívek gyógyírját. *Mártha* szerint *három* betegség ellen küzdök; ő maga korának ragályától megkapatva, három betegségben szenved. E *három* betegség: a nagyravágyás és szerelemből való kiabrándulás, a szenvedélyek okozta kimerültség és az unalom betegsége. A *nagyravágyás* ellen gyógyszer Epikuros nyugalma, a politika zajos vásárteréről való visszavonulás. A *szerelem* betegsége ellen gyógyszer annak megvetése és a barátság szelidebb érzésével való kárpótlása, az *unalom* ellen gyógyszer a természet kutatása.

Epikuros rendszere az isteneket a világközökben helyezvén el, őket az emberi eszmény vonásaival ruházta föl: az isteneket fölmenté a *gondviselés* gondjaitól; előttük hódolatra tanít: mintegy a *boldogság* eszményi élvezői előtt, kiknek cultusa erősíti az embert azon törekvésében, hogy maga is *boldog* lehessen. Lucretius nem izent hadat az istenek, csak a *religio* ellen, e szót a maga etymologiai jelentésében fogva föl, t. i. a *megkötöttség* ellen, mely a ritusok, a vallásos aggályok kötelekeivel fonja körül a független gondolatot.

Érdekes egybe hasonlítani e tekintetben a csak egy emberöltővel később működött *Vergilius* és *Lucretius* álláspontját. Vergilius Georg. II. 490, és köv. soraiban így szól:

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas
Atque metus omnes et inexorabile fatum
Subiecit pedibus, strepitumque Acherontis avari!

Egyenes vonatkozás Lucretius azon helyeire, melyekben

elragadtatással szól *Epikuros*-ról, mint a ki az emberiség megszabadítója :

Humana ante oculos foede cum vita iaceret
 in terris oppressa gravi sub *religione*,
 quae caput a caeli regionibus ostendebat
 horribili super aspectu mortalibus instans,
 primum Graius homo mortalis tendere contra
 est oculos ausos primusque obsistere contra ;
 quem neque fana deum nec fulmina nec minitanti
 murmure compressit caelum, sed eo magis acrem
 iritatur animi virtutem, effringere ut arcta
 naturae primus portarum claustra cupiret.

(I. 62—71. Bernays szer.)¹

Továbbat mondja :

quare religio pedibus subiecta vicissim
 opteritur, nos exaequat victoria caelo.

(I. könyv 78. és 79. sorok.)²

Vergiliust nagy vallásos *áhitat* hatja át. Aeneisének VI. könyvében a vallásos világnézet túlvilági fénye szűrődik át alvilágán. Aeneas *pius* első sorban. A vallásos ritus iránt lépten-nyomon érdeklődik. A *főczél*, mely Aeneas előtt lebeg:

¹ Rút lealázásban tűnven fel az emberi élet
 E földön, mikor azt lenyomá súlyával a vallás,
 Mely az egek birodalmaiból mutogatta fejét és
 Népeit a földnek borzasztó képpel ijeszté.
 Egy görög ember volt, ki szemet rávetni halandót
 Mert legelőbb s első neki bátran ellene állott,
 Kit sem az istenhír, sem villám és sem az égnek
 Rettenetes mozgása le nem vert, sőt csak erőben
 Lelki erélyre tüzelt, hogy a természet kapujának
 Durva reteszeit ő tördelné össze először.

² Hát ma viszont az alátiprott vallásra került az
 Elnyomatás s minket diadalmunk éjig emel föl.

hazát keresni penásainak. A platonikus bölcsészet álláspontját a *néphit* költői meséivel kötö egybe. Így alkotá meg azt az *éneket*, mely érdemessé tette őt arra, hogy *Dante* az alvilágban kalauzául válaszsza.

Vergilius félénk, gyöngéd kedély volt, ki ideges tartózkodást érzett a zajos és romlott Róma iránt. Ő nem bírt *Horatius* világi bölcseségével. Jobban érezte magát a természet fenséges magányában, mint a fényes salonok kirakott padlóin; az aranyos mennyezet boltozata helyett a ragyogó olasz ég melabús sóvárgásra hangolta, mely átlengi költeményeit.

Ha felsóhajt, hogy mily szerencsétlen az emberi nem, enyhületet a *pietásban* talál. *Horatius* a roskadozó templomok fölépítésére buzdítja a rómaiakat. Az *Aeneis* az égieket akarja megnyerni és apotheosissal emeli a földi istent, *Augustust*, hogy *nyugalmat* élvezzen.

«Deus nobis haec otia dedit» — hangzik *első* pásztor-költeményében.

Lucretius is felsóhajt:

o miseris hominum mentes, o pectora caeca!
 qualibus in tenebris vitae quantisque periculis
 degitur hoc aevi quodcumque! nonne videre
 nil aliud sibi naturam latrare, nisi ut, cui
 corpore seiunctus dolor absit, menti fruatur
 iucundo sensu, cura semotu' metuque?

(II. 14—19.)¹

¹ Oh boldogtalan emberi ész! óh vakhitű keblek!
 Vajmi sötétség s mennyi veszély közt töltik az élet
 Íme parányi szakát! S nem-e nyilván látnivaló, hogy
 Semmit a természet maga részére nem követel mást,
 Mint, hogy a fájdalmat testünktől elűzve gyönyörben
 Élünk szellemileg, menten *gond*-, aggodalomtól?

És e «cura» elől, mely *sedet post equitem*, mely a «de rerum natura»-ban mindegyre előfordul, mint legyőzhetetlen ellenfél, e *cura* ellen a gyógyszer. a menedéket a *merész-ségben* találja: szakítani a vallással, a babonával, a földi és égi hatalmakkal fölkeresni, nem — megteremteni a békét és nyugalmat.

Rendkívül jellemző a költő izgatott sietsége, melylyel a *cura* ellen: a vallásos aggályok által folyton ébren tartott *cura* ellen küzd. *Stuerenburg* Henrik egy tudori értekezésében (De carminis Lucretiani libro primo etc. Lipsiae, 1874.) 19—20. lapokon egybeállítja Lucretius költeményéből azon helyeket, melyekben a *gond* a vallásos aggály értelmében fordul elő. E helyek: II. 17., 44.: III. 79., 461., 824., 992., 1049., V. 46., 1205.: VI. 34. és következő verseiben. E helyek világosan kimutatják *Lucretius* célzatát; a bölcsészettel szövetkezve, legyőzni a *gondot*, melyet az antik étellel összeforrt *religio*. a *túlvilág* rejtélye felköltött, mely Lucretius szerint a földi bűnök leghatalmasabb *rugója*: a nagyra-vágyás, a telhetetlen élnivágyás sodorja bele az embert azon nyugtalan életbe, mely nyomorult *ürességgé* válik a csalódott szív előtt. Lucretius a *legőnállóbb* római költő. A józan és részben korlátolt római ész rationalis irányát egy lángoló költői szív hevével, egy meggyújtott képzelem fényével köti egybe a «*de rerum natura*». A görög befolyás megindult: a prózán már érezhető nyoma; a költészetben is a görög irodalom utánzása felé hajlott a korszellem. A *római* nagyok körében *görögök* voltak. Lucullusnál Antiochos, Crassusnál Alexander Polyhystor, L. Pisonál Philodemos, Cicerónál Diodotos, Lyson, Apollonios, Brutusnál Aristos. Straton, Posidonios.

Az ifjú Cicero, Bibulus. Messala, Horatius Görögországba mentek tanulmányútra. *Lucretius* szintén érintkezésbe jött a görög bölcsészettel. *Epikuros* tanát elfogadta, de eredetiségét megóvta.

Mommsen (Röm. Gesch. III. 579. és köv.) teljes elismeréssel adózik neki: «Lucretius életnézetének, valamint költészetének eredetisége az ő *hitellenségén* alapszik, mely az igazság teljes diadalérzetével és azért a költészet teljes *elevenőségével* szembeállt a képmutatással és babonával, és szembe *kell* vala szállnia».

Nyomozzuk egy kissé behatóbban e világnézetet, melynek ismerete nélkül Lucretius költeményét még *alapjában* sem fogjuk föl, holott *Lucilius* mellett a legeredetibb római költőt ismernünk, mint *philologusoknak* kötelesség, mint *psychologusoknak* érdekes, mint *moralistáknak* az élet legfontosabb elveire nézve hálás tanulmány, mint a *szép kutatóinak* feledhetetlen gyönyör.

II.

Lucretiusnak világnézete *Epikurosnak* és híveinek világnézete; de sietek hozzátenni, hogy a *legtisztább* formájában. Nem tartom fölöslegesnek megjegyezni, hogy ma is a *laikus* nagy tömeg, sőt a *műveltebbeknek* is feles száma az epikureista tant *Horatius* «Epicuri de grege porcus» czím után szokta megítélni. A köztársasági szabadság bukását követő finom udvari költészet képviselői úgy *hátterbe* szoríták Lucretiust, hogy az ő gondolatait átvenni, utánozni nem, de emlékét tisztelni szégyenkeztek. Mennyivel több őszinteséggel hirdette *Lucretius* a maga meggyőződését és adta meg *Epikurosnak* azt a dicsőséget, melyet a mester eredeti elveinek. de főkép példájának, életének elfeledése mellett testi élvezetekbe merült *tanítványai*, tartalmatlan, üres *követői* jobban elhomályosítottak, mint megérdemelte. Ki talál *Cicerónál* tiszta, egyöntetű és szilárd alapokon nyugvó bölcsészeti, sőt morális meggyőződést is? Ki talál *Horatiusnál*

ingadozás nélküli világnézetet. habár még az ő egyénisége a legegységesebb? *Lucretius* költeményét az első sortól az utolsóig *egy meggyőződés* lengi át, és a meggyőződés, a lelkesedés, a hittérítő buzgalom fokáig emelkedig. Egy *pro-selyta* fanatikus ragaszkodásával isteníti a *férfiút*, kinek *hitét, meggyőződését, nyugalma*t köszönheti.

Deus ille fuit, deus inclyte, Memmi,
qui princeps vitae rationem invenit eam, quae
nunc appellatur sapientia, quique per artem
fluctibus e tantis vitam tantisque tenebris
in tam tranquillo et tam clara luce locavit.

(V. 8. és köv.)¹

Neki köszönheti, hogy a lélek *félelmeit, aggályait*, melyek mint gyermekeket a sötét riasztgatják, eloszlatta s föl-tárta a *józanész* bölcseségét.

hunc igitur terrorem animi tenebrasque necesses
non radii solis nec lucida tela diei
discutiant, sed naturae species ratioque.

(VI. 39. és köv.)²

Mi által birt ily rendkívüli vonzó erővel *Epikuros*, hogy sectájának hívei majdnem vallásos *rajongással* visel-tettek irányában? Nem képzelhető, hogy tiszta *moralítás*. *lelki erő* nélkül kivívhatta volna azt a dicsőséget, hogy egy

¹ «Isten volt, igen, isten, széphírű *Memmi*.

Ő, a ki fölfedezé amaz *élettant* legelőször,

Mit bölcsészetnek nevezünk, s a ki mesteri észszel
Annyi meg annyi homály- s hullámból az életet olyan
Nyugodalomba, meg oly szép tiszta világba helyezte.

² «Hát imez ijedezést s e sötétséget kebelünkéből

Szükség, hogy ne a napsugarak s lőtt nappali fényök

Űzzék szét, hanem a *természet képe s okosság*. (Inkább = helyes világnézet.)

lángész ily hódoló tisztelettel említse nevét, hanem volt valami *moralis* szükség, mely *Epikuros* híveit *baráti* szövetségekké fűzte egybe.

Az ő hívei csoportjában oly egyetértés uralkodott, mely mint Numen ap. Euseb. Praepar. evang. XIV. megjegyzi: *jól szervezett* köztársaság *békéjére* emlékeztet. Híveinek pedig oly nagy volt a száma *Diog. Laërt.* X. 9. szerint ὡς μήδ' ἂν πόλεσι ἕλαις μετρεῖσθαι δύνασθαι. Sőt a keresztyén patristika sem veté meg teljesen. Szt *Ambrosius* kedvelte *Epikuros moralis* elveit. A λάθε βιώσας, a μή πραγματεῖν elvét a keresztyén bölcsélet magáévé tette. Szt *Agoston* pedig így nyilatkozik róla a Confessiones VI. 16-ban: Epicurum accepturum fuisse palmam in animo meo, nisi ego credidissem, post mortem restare animae vitam et fructus meritorum, quod Epicurus credere noluit. Et quaerebam, si essemus immortales et in perpetua corporis voluptate sine ullo ammissionis terrore viveremus cur non essemus beati aut quid aliud quaereremus. E passusból láthatni, hogy az antik korban minő *általános* volt a *hajlam* Epikuros felé.

Ha *Diog. Laertius*-ból elolvassuk Epikuros életét,¹ ezen mérsékelt, a legkínosabb szenvedések közt is derült, barátai közt boldog és a halálba mosolylyal térő bölcs előtt *tisztelettel* hajlunk meg, kit *Seneca* oly találóan nevezett «asszony-mezet öltött hősnek», értvén morálja alapelvét: a *gyönyört* követő férfiú lelki életét. Epikuros ποιήματα ἐν-ἐργεῖν οὐκ ἂν ποιῆσαι tűzte ki élete feladatául: a költeményt megcsinálta *Lucretius*, kinek kora halála nem engedte meg, de nem szenvedélye, multja sem, hogy a költeményt át is *élje*. Az utókorra hagyta. *Epikuros* a vesekő szörnyű gyötrelmei közt a boldogan átélt szép napok emlékére irányzá

¹ Megtalálható magyarban is Knebel nyomán bővebben szerkesztve Fábrián Gábor fordítása előszavában, X—XV. lapjain.

gondolatait. Úgy halt meg, mint *Sokrates*: mosolyogva, azzal a különbséggel — mondja *M. Guyau*¹ — hogy Sokrates a halhatatlanság *szép reményét* táplálta, és midőn elfordítá szemeit az élettől, a halálban *gyógyulást* keresett. *Epikuros* maga azon élet felé fordítá arcát, melyet elhagyott, emlékében gyűjtve egybe egész életét, hogy a közelgő halállal szembe állítsa: gondolatában magát úgy *rajzoló* önmaga elé, mint eltűnő multjának utolsó képét; «halával szemlélte, bánat, remény nélkül; azután minden egyszerre elenyészik: jelen, mult, jövő, és megnyugszik az — örök megsemmisülés gondolatában».

Örök megsemmisülés! ime a jelszó, mely alatt *vigaszt, erőt, nyugalmat, békét* hirdetett. Nem a dözsölés tivornyái mellől habzó serleggel, *mámoros* fővel dült az enyészetbe, mint *Madách* «Ember tragedia»-jának VI. színjében ecsetelt *fenséges* jelenet tárja elének a *feslett* s kéjben fuldokló *Rómát*, hanem *lelki erővel*, legyőzve az emlékezet által a testi szenvedések szaggató fájdalmát, elrejtőzve a világ hiúságai, szenvedélyei elől kertjében, melynek felirata volt: «Idegen. itt jól fogod magadat találni, itt a *gyönyör* lakik, a *legfőbb jó*». Még egyszer összegyűjtve legdrágább emlékeit, mint *drága* serleg utolsó cseppjeit üritve ki, halt meg, hirdetve *baráti szeretetet*, az emberiség *haladását*, az istenek *tiszteletét*, végrendelkezve kedves tanítványa *Metrodoros* gyermekei számára.

Kívül esik előadásom körén Epikuros *életének* részleteivel foglalkozni. Csak annyit akartam felhozni, hogy ez alak az *ókor* tiszteletét megérdemelte és *Lucretius* rajongása érthetővé válik. De nem a *morális* nagyság hódította meg *Lucretius* szívét. A *stoánál* az erkölcsi erő fenségesebb,

¹ La Morale d'Épicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines. Paris. 1881. 121. l.

bár sokszor tüntetőbb, hívságosabb alakjait találhatta volna föl. *Epikuros* nem életével, hanem *tanával* nyerte meg *Lucretiust*, ki oly korban élt csalódott szívvél, csalódott nagyravágyással, megtört reménynyel, melyről *Mommsen* erőteljes tollal írja: «azon tikkasztó napokban, melyek alatt a polgárháború kitörésére kínos feszültséggel vártak». (Römische Geschichte III. 581.)

Azon *sivár* világban, mely *Clodius* cselszövényeit, *Clodia* megdöbbentő bűneit, *Cicero* száműzetését, a *repe-tundák* egész sorát, az *oligarchia* bukását látta, de *Caesar* még csak a nagyravágyás conspiratiói megett állt.

Lucretiust *Epikuros* bölcselete: mindenekfelett az *örök megsemmisülés* tana mint költőt bilincselte le.

És ha alá is írom *Mommsen* e következő gondolatát: «különös végzet, hogy e rendkívüli, eredeti költői tehetség tekintetében a *legtöbb*, hogy ne mondjuk *minden* elődjét messze túlhaladó szellem oly időszakban élt, a melyben magát *idegenül* és *árvának* érezé és ennek következtében a tárgyra nézve a legcsodálatosabb *tévedést* követte el» . . . e tévedés magyarázatát abban találom, hogy *Lucretius* világnézetének *támoszlopait* találta meg az atom tanban, a physikai tünetményeknek okszerű, a lelki tényeknek tisztán *physiologiai* magyarázatában, az isteneknek a világközökbe metakozmosokba való áthelyezésében, az élet céljának az *örök* enyészet kétségbevonhatatlan, tudományos érvekre támaszkodó tanának következményei levonásában és a háborgó szívnek a keserű leczkéhez való megjuhászodásában. Lucretius *hívó* lélekkel harczol a *hit* ellen.

Martha idézett értekezése gyönyörűen fejtegeti azon psychikus okokat, melyek Lucretiust *exaltáltta* tették *Epikuros* tanának hirdetésénél. «Míg korunkban a *gyötrött* vagy *csalódott* lelkek rendszeren a bölcsészettől a *valláshoz* menekülnek: a régiek ugyanazon motivumok következtében a val-

lástól a *bö'csészethez* pártolnak. E motivumok megvoltak Lucretiusnál, megvoltak *a korszellemben*.

«Az *epikureismus* — mondja Martha — nem volt a romlás iskolája, de szomorú és *komoly* tan; de a mely *közönyös* vala az élet küzdelmei iránt, befogadván a félnék, okos és elcsüggedt lelkeket és lecsillapítván szenvedélyeiket és félelmeiket. a pogány *quietismus* egy nemében ringatta el». Csakhogy a félnék és elcsüggedt lelkek közé *Lucretius* nem tartozott. A *béke*, a *béke*, *Pascal* e jelszava tör ki Lucretiusból is. De a békét hirdető tan magasztalása és Lucretius lelkes hangja, lázas szenvedélye közt feltűnő *ellenmondás* van. «A költeményen mindenütt nem tudom minő harczias hév ömlik el» — mondja *Martha* és kifejezi, hogy «aggodalmaskodás nélkül érdeklődhetünk a támadás e *szép* rajongása iránt. E *lángelme* képes lesz vala egy *Anaxagoras*, egy *Platon* által teremtett *isteni* eszme kifejezésére is; ő a *babona* iránti gyűlöletből egy nemébe esett az ellenkező *fanatizmusnak*, mely hogy megdöntsön egy tévelyt, fölaldozza a legszebb igazságok egyikét és lerombolja a *bálványt*. megsemmisíti az *istent*.» *Martha* finom lélektani bepillantással azon szenvedélyből és féktelen indulatból, melyel kikel az istenek ellen, azt következteti, hogy *valaha rabja* volt a babonás hitnek. holott *Malebranche* szerint nincs *borzasztóbb* valami, mint a rettegés egy *láthatatlan* hatalomtól, mely *ártani* tud és a melynek nem birunk *ellenállani*. Ezért lázad föl Lucretius.

«*Pascal* kétségbeesett lelke — mondja Martha — nem tör ki nagyobb örömkialtásokba, midőn végre megnyugszik a *vallásos* igazságban, mint Lucretius, midőn a religiót *lábbal* tapodja.» És hasonló szenvedélylyel ír a *szeretlem* ellen. *Saint Beuve* írja: «A szerelmet oly borzasztó vonásokkal írja le, mint a *dögvést* és egyéb csapásokat».

Sajátságos ellentét: a forrongó, eszményi, rajongásra

termett szív és a *nyers* anyag, a vak véletlen hatalmának szembeállításával, a világ *teleologiai* felfogásával. «Soha *Plato* tanítványa — mondja *Martha* — elvakítva az isteni dolgok fénye által, soha *stoikus*, az emberi *heroismus* bámulója nem magasztalta a *legfőbb Ész* tökélyét, az erény *díndalait* nagyobb hittel és buzgalommal, mint a milyen elragadja az *epikureistát*, midőn megénekli a véletlen *vak* munkáit és a *közöny* bölcseségét.» *Martha* az antik *spleen*: az élet unalom, a csalódott szív nyugalmat áhító lázában találja *Lucretius* lelki állapotának kulcsát. Azon tanhoz fordult, mely megvédte a *hit ellen*, de *nem a kétely ellen*. Sokszor elkomorúl. Ő a *gyönyör költője* kénytelen bevalani, hogy:

., quoniam medio de fonte leporum
Surgit amari aliquid, quod in ipsis floribus angat.

(IV. 1125—26.)¹

Az embert *hajótörtnek* tekinti, ki e világba reménytelenül dobott *partra* és azért kezdi az életet *sírással*. Mily *melancholia* lengi át e sorokat:

tum porro puer, ut saevis proiectus ab undis
navita, nudus humi iacet, infans, indigus omni
vitali auxilio, cum primum in luminis oras
nixibus ex alvo matris natura profudit,
vagituque locum *lugubri* complet, ut *aequum est* :
cui tantum in vita restet transire malorum.

(V. 222. és kk.)²

¹ . . . azért a kéjforrás közepéből

Több keserű fakadoz, mi epeszt a virágok alatt is.

² Ím a kis gyerek is, mint kit kivetett a kegyetlen
Hullám, meztelenül hever a földön, tehetetlen
Szólni, segíteni magán, mikor a természet először
Anyja hasából őt vajadás közt napra kihozta
És mindent gyászos visitással tölt, a hogy illő,
A kinek annyi gonoszt kell még éltébe kiállni.

Minő merőben más *Empedokles* melancholiája, melylyel siratja e földi életet, melyet szintén hajótörés utáni száműzetésnek tekint, holott Empedoklesnek «περὶ φύσεως» című *tankölteményét* utánozta. a mennyiben már egy oly *eredeti* tehetség. mint *Lucretius* utánozni tud.

Empedokles költeményének csak *töredéke* maradt reánk. Lehető teljes alakban adja *Mullach*.¹ Lesz alkalmunk *Lucretius* Empedokles utáztatáról szólni, csak sajnálattal említem meg, hogy *Hallier*² művét nem kaptam meg és csak *Polle* bibliographikus egybeállításából láttam. Minő merőben más - mondám - *Empedokles* felfogása a földi életről. *Lucretius* a véletlennek tulajdonítja, hogy kivettünk a földre, mint hajótöröttek: *Empedokles* pedig a Pythagoras-féle *metempsychosis* ethikai alapjára viszi vissza. *Nemesis* üldöz és ha szenvedünk, vezeklünk:

ἐὲς οὔτης τιμῆς τε ἡαὶ ὄσσου μήκεος ὄλβου
ὦδε τάλας λευκῶνας ἀναστρέφουμαι κατὰ θνητῶν

mondja *Empedokles* (15—16. v.). «Minő rangból és minő hosszú boldogságból bukva le jutok én nyomorult a halandók mezőire.» Az istenek számúzik a nyomorult halandót:

ὦς καὶ ἐγὼ νῦν εἶμι φυχὰς θεόθεν καὶ ἀλήτης
νεικεῖ μακρομένῃ πίσυρος. (9—10. v. περὶ φύσεως).

«Így tehát most én is száműzött vagyok az istenség akaratából és bolyongó, a dühöngő viszálnak engedve.»

Tehát *szomorú, vigasztalan* az emberi élet és előtte a *jövő*, a *megsemmisülés*. «Az epikureizmus legjobb czáfolatát az ő nagy költőjének *szomorusága* adja meg.» «Saját-

¹ Fragmenta Philosophorum Graecorum. Paris, 1875. Empedoklesről Mullach értekezése XIII—XXVI. A költemény 1—12. l.

² Aemil. Lucretii carmina e fragmentis Empedoclis adumbrata. Dissertatio inauguralis. Jena, 1857.

ságos erőszakitétel — kiált föl *Martha* szép értekezésének zár-szavaiban — egy-egy *nagy* szellem kiszakít kebléből egy-egy *nagy* eszmét, mely lelkünk életével össze van forrva és vagy vallásos elragadtatásában mond le a *józan észről*, mint *Pascal*, vagy az *impietas* fanatismusában az isten eszméjét szakítja ki magából: *mindkét* esetben kockáztatja azt, hogy a *békét* feltalálja, melyet elérni remél ez erőszak vagy ez öncsonkítás útján és kockáztatja azt, hogy örök sebet ejt önmagán.»

Martha értekezésével vetekedik mélység, szellem és felülmúlja a tudományos bűvarlat alaposságában *Reisacker* értekezése.¹ *Reisacker* is oda nyilatkozik, hogy «a halál fulánkja, melyet *teljesen* meg akar semmisíteni, *mélyen* beszakadott *saját* szívében. A halált nem *győzte le*; e győzelem csak vallásunk *alapítójának sikerült*». De ne gondoljuk, hogy *Epikuros* világnézete nem költött még az *antik* irodalomban is ellenmondást még a *halhatatlanság* tagadására nézve is. E tekintetben *kiváló* érdekes értekezés található *Plutarkhos* moralis értekezései közt. *Plutarkhos* értekezésének czime: ὅτι οὐδὲ ζῆν ἔστι ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον. (Non posse suaviter vivi secundum Epicurum.) Ez értekezés érvelése oly *szépen* fejezi ki az emberi lélek *fenséges* aspiratióit, hogy nem állhatok ellen az *élvezetnek*, melyet ez értekezéssel *behatóbb* foglalkozás nyújt.

III.

Caro francia bölcsező a «Revue des deux Mondes» 1878. évi folyamában élelműséggel fejtegeti az *örök megsemmisülés* kérdését, melyen sarkallik az *Epikuros* bölcsezet

¹ Der Todesgedanke bei den Griechen. Eine historische Entwicklung mit besonderer Rücksicht auf *Epikur* und den römischen Dichter *Lucretius*. Programm des gymn. zu *Trier* 1882.

ethikája; és *Lucretius* költeményében épp a *jövő* életre vonatkozó *hit* ellen találunk legerőteljesebb, mondhatni *ex-
altált* támadásokat. *Caro* szintén foglalkozik *Plutarkhos* értekezésével és szépen elemzi. Lássuk *Plutarkhos* kritikájának *eszmemenetét*.

Az értekezés kiindult a *test* és *szellem* gyönyöreinek egybehasonlításából. Nem lehet tagadni, hogy *Epikuros ellen elfogult* és némikép el nem fojtható *ellenszennvel* ír. Kivált kitűnik ez azon passusokból, melyek a *szép* és *nagy* tettek véghezviteléből származó *örömökre* vonatkoznak; itt maró gúnynyal és bántó modorban igyekszik nevetségessé tenni *Epikuros* azon jótetteit, melyek tanítványai *elragadtatását* költék fel. *Plutarkhos* *Epikuros* egy magánlevelében talált kifejezéseket, melyek egy kis *önérzetet* és a jótett jól-érzését tartalmazták: *kicsinyes* dicsekvésnek. *hiú* öntetszelgésnek tünteti föl. Igen, mert *Plutarkhosnak* célja, melyet a *testi* és *szellemi* gyönyörök egybehasonlításával meg akar közelíteni, épp ebben áll: *kimutatni*, hogy minden nemes tett, minden *tartósabb* öröm a *jövő élet* reményében, a *sírunk* után is követő dicsőség áhításában található; hogy tehát túlterjeszkednek vágyaink a *földi* élet korlátain. A *testi* gyönyört az ember kielégíti és azután a *szellem* megveti. *Pythagoras* midőn híres tantételét föltalálta, ujjongva kiáltá: εὐρηκα: hekatombát áldozott; de — mondja *Plutarkhos* — alig lehet oly elsülyedt *kéjenczet* találni, ki felkiáltson a kicsapongás után: ἔπιον, ἐφίλησα. A *testi* élvezek hamar eltűnnek. σφαλερὸν γὰρ ἴ ἐπ' ἄκρον εὐεξία (mert tünékeny az erős gyönyör) idezi *Hippokratesből* és veti utána *Euripi-
destől* vett e verset:

«ὁ δὲ ἄρτι θάλλων σαρκί, διοπετήρ ὅπως ἀσπίρ ἀπέσβη.»

«A ki az imént testében még virágzott, mint *fényes* csillag kialszik.»

Erős gúnynyal támadja meg *Plutarkhos* az epikureisták azon tételét, hogy a *rossz kikerülése* a legnagyobb *örömek* közé sorozható. Szembe állítja az *embert* az *állatokkal*, melyek ha természeti szükségüket kielégítették, társaiknak örülnek, ugrándoznak; tehát a rossz elkerülésén túl tüzte ki a természet az *élő lények* célját, túl a *positív* örömben. Ha — mondja *Plutarkhos* — *Epikuros* a gondviselő istenekben *hinne*: ἐφαίνοντο ἂν ἐλπῖσι χρησταῖς πλεον ἔχοντες οἱ φρόνιμοι τῶν θηρίων πρὸς τὸ ἰδέεωσ ζῆν: «Mert már szép reményeik által gazdagabbaknak tűnhetnek fel az *okos* lények az *oktalan* állatoknál a boldog életre nézve».

Azután *Plutarkhos* tovább megy a támadásban. *Epikuros* belefogódzik az emlékezetbe. *Dante* mondá, hogy az emlékezet az *egyetlen paradicsom*, melyből ki nem űzhetünk. Epikuros — mint később lesz alkalmam kimutatni — épp az *emlékezetnek* az emberi boldogság tanában megillető fontos mozzanattá emelése által tér el *Aristippos hedonismusától*. *Plutarkhos* ide is üldözi Epikurost. Álljon itt a következő megragadó kép, melylyel az érzéki élvezek emlékezetét ábrázolja és kimutatja azok *semmisségét*: καὶ χρώμενοι ταῖς παλαιαῖς ἀπορίᾳ προσφάτων (penuria novarum voluptatum) ὥσπερ τεταριγευμέναις καὶ νεκραῖς, ἄλλας πάλιν καὶ τεθνηκυῖας οἷον ἐν τέφρᾳ ψυχρᾷ τῇ σαρκὶ κινουῦντες παρὰ φύσιν καὶ ἀναζωπυροῦντες. (Pag. 1095—98). «És a *régi* örömöket *újabbak* hiányában úgy használják, mint bebalzsamozott és halott örömöket, és ismét másokat, a melyek *régebben* meghaltak, mintegy hamuvá égetett testnek életét akarják feltámasztani természetellenesen és *életre* éleszteni.»

Aztán az élvezetek közt is a *durva érzéki* gyönyöröket: a gyomor központja köré csoportosított *élveket* hajhászszak *Epikuros* tanítványai. «οὐχ ὁμολογοῦσι δὲ τῷ καλῷ πολυμεῖν τὸν ἄσπονδον καὶ ἀκήροκτον πόλεμον»; «Nem értenek-e

egyed abban, hogy béke és hadizenet nélküli háborút folytatnak a szép ellen? — teszi kérdésbe *Plutarkhos*, — nem éppen igazságosan. Vagy egészen *testből* kell vala az ember lényét gyúrni (holott a lélek, ha finomabb anyagból is, de anyagból áll Epikuros tana szerint) vagy elismerni, hogy a *léleknek* megvannak a maga *külön gyönyöre*i. Felhossa a jótettekből származó *örömöket*, melyeket *Plato*, *Theophrastos*, *Pheidias* élveztek, midőn az első *Siciliát*, a másik kettő *honát* menté meg a kényuralomtól. Felhossa *Thraszibulos*, *Pelopidas*, *Aristides*, *Miltiades* dicső tetteit és az azokból származó *örök dicsőség* által adott gyönyört. οὐ γάρ τι φεδλον ἡ ψυχῆ (Reiske: τῆς ψυχῆ helyett, mely érthetetlen) καὶ μικρόν, οὐδ' ἀγεννές ἐστι, οὐδὲ, ὥσπερ οἱ πολύποδες, ἀχρι τῶν ἐδωδῆμων (quae esui sunt) ἐκτείναι: τὰς ἐπιθυμίας, ἀλλὰ ταύτας (Reiske: ταύτην helyett) μὲν ὀξύτατος ἀποκόπτει κόρος, ἀκαρὲς ὥρας μῆριον (minima horae *portiuuncula*) ἀκμασασῶν δὲ (Reiske: ἀκμασάντων helyett) πρὸς τὸ καλὸν ὄρμων καὶ τὴν ἐπὶ τῷ καλῷ τιμῆν καὶ χάριν, οὐκ ἔστιν αὐτῶν μέτρον τοῦ βίου χρόνος, ἀλλὰ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἐπιδραττόμενον (attentans) τὸ φιλότιμον καὶ φιλόανθρωπον. (Pag. 1098., 34.) «Mert nem valami *silány* dolog a lélek, sem *kisszerű*, sem *nemtelen*, sem pedig mint valami *polypodok* csak az *ehető* dolgokig terjeszti ki *vágyait*, mert az ily vágyaknak a *jóllakás* azonnal véget vet az időnek igen *rövid* pillanata alatt; de a *szépre* és a *szépben* való kitünésre és *élvezetre* irányzott *törekvéseknek* az ideje nem vet *határt*, mert a *becsvágy* és *emberszeretet* az *örök* időbe fogódzik belé.»

És azoknak, kik az *antik-világ frivol* könnyüvéréuségét oly *könnyedén* mondják ki, figyelmébe ajánlom *Plutarkhos* következő érvét: ha egy egészen el nem *vetemedett* embernek, a *halál* pillanatában egy *isten* vagy *király*, ki kezében birná az ő *élete* feletti *rendelkezést*, még egy *órát* adna, hogy azt *kénye* szerint élje át. ki akarná ez utolsó pillana-

tokat inkább *Lais*-szal élvezni át vagy *bort* inni, vagy inkább *Arkhiaszt* megölve, *házját* szabadítani meg? Bizonyára az utóbbit választaná. *Hellén*-büszkeséggel mondja *Plutarkhos*, hogy a gladiatorok (μυόμαχος) ἀλλ' Ἐλλήνας, kiket *pompás* ételekkel kínálták meg, mielőtt a küzdő-térre szállanának. inkább *nejeiket* ajánlják barátaik gondozásába, *rabszolgáikat* szabadítják föl, mintsem *gyonrukát* jól tartsák. (Pag. 1099. 5.)

Az *utolsó perczet* tehát nem úgy *zsákmányolják ki*, hogy *testi* gyönyört élvezzenek. A mi pedig az *emlékezet* által felélesztett örömöket illeti, erre ismét ad egy *gyönyörű hasonlatot*: εἰκόνα γὰρ ὄψεως ἐν βυθῷ συνταραχθέντι καὶ κλύδωνι μᾶλλον ἂν τις ἢ μνήμην ἴδοντις διαμεδίωσαν ἐν σφυγμῷ τοσοῦτον καὶ σπαραγμῷ σώματος ἐπινοήσεις. (Pag. 1099, 30.) «Egy tárgynak a *képét* egy *fölvavart* víz mélyében tisztábban lehetne meglátni, mint a *gyönyörnek* az *emlékét*, mely a test ily nagy *szaggatásain* és *gyötrelmein* át mosolyog.»

A mi az istenek gondviselését illeti, *Plutarkhos* fejtegetése beválnék bármely egyházi író ihletett szónoklatának. Minő véghetetlen örömtől és a gyönyör minő kimeríthetetlen forrásától fosztja meg magát az, ki az életet az istenektől megfosztja! Önmagukat károsítják meg: ἐκκόπτοντες ἑαυτῶν ἴδοντιν καὶ χαρὰν τοσοῦτην: «ekkorra *gyönyörtől* és *örömtől* vágva el magunkat».

Lykurgos az istenek bizalmasa volt. *Sokrates* magában *daimont* rejtegetett. *Pindaros* *Pantól* hallotta zengeni a *saját* hymnusát. Minő ihlet forrása az istenség! Mit ér a megsemmisülés után elérhető nyugalommal vigasztalni a válság pillanatában leledzöt?

Egész terjedelmében álljon itt a következő passus: ὥσπερ εἴ τις ἐν πελάγει καὶ χειμῶνι θαρρόνων, ἐπίστατος λέγει, μήτε τῶν ναῶν τινα εἶχειν κυβερνήτην, μήτε τοῦς Διοσκόρους

αὐτοὺς ἀφίξασθαι, ἐπερχόμενον τε μαλάξοντα βίαιον πόντον, ὠκείας τε ἀνέμων ριπᾶς· οὐδὲν δὲ ὅμως εἶναι δεῖνον, ἀλλ' ὕσον οὐδέπω καταπθίσεσθαι τὴν ναῶν ὑπὸ τῆς θαλάττης ἢ συντριβήσεσθαι ταχὺ πρὸς πέτρας ἐκπεσοῦσαν. (Pag. 1103. 20.)
 «Mintha midőn valaki a viharral küzködő utast azzal biztatná, hogy a hajónak sincs kormányosa és maguk a *Dioskurok* sem fognak eljönni, hogy lecsillapítsák a háborgó tengert és a szelek gyors forgatagát: különben is nem valami nagy dolog, csak a hajó fog elnyeletni a tenger által, vagy szírtre dobátva, széttörni »

Ez az *epikureista* kérdezi a *hajótöröttől*: Isteni segélyben remélsz? *Csalódol*: mert az istenség nem törődik az emberek bajával. Jobb létet remélsz ez élet után? *Csalódol*: τὸ γὰρ λυθὲν ἀναισθητεῖ· τὸ δ' ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς: «mert a mi *felbomlik*, az *érzéketlen*, a mi *érzéketlen*, az *nem érdek* hennünket».

Ezután *három* csoportra osztja az embereket: a *gonoszok* csoportja, a *tömeg* és az *értelmiség* csoportja. Az első csoportba az istenek gondviselése, a jövő élet eshetőleg szenvedései, a túlvilágban remélhető igazságszolgáltatás elrettentő, fékező hatással van. Sajátságos, hogy *Lucretius* épp a túlvilágon eshetőleg bekövetkező szenvedésektől való félelemben találja a forrását a földi szenvedéseknek. *Sisiphus*, *Tantalus*, a *Danaidák* szenvedése mint tükörben tükrözik le a szenvedélyektől gyötört lélek rémképeit. A mi a *nagy tömeget* illeti: a túlvilágról alkotott *mythosok* azon erős vágyat jelentik, mely az élethez csatol: ὁ πόθος τοῦ εἶναι, πάντων ἐρώτων πρεσβύτατος ὢν καὶ μέγιστος, ἰδονῆς ὑπερβάλλει καὶ γλυκυθυμίας τὸ παιδικὸν ἐκείνο δέος: «az *élni vágyás* minden szerelmek között a legősibb és legerősebb; gyönyörével és édességével messze túlszárnyalja ama gyermekes félelmet». Tehát ha aggaszt is a jövő élet bizonytalan alakja; ha a túlvilági szenvedések árnyképe

horong is a *Lethén* túl: a πόθος τοῦ εἶναι mindennél erősebb és az általa nyújtott élvezet túlszárnyalja a gyermekes félelmet. Hogy mily szilárd hittel ragaszkodtak a jövő élet hitéhez, *Plutarkhos* példaképen hozza föl *Peri-andros* esetét. ki nejének sírján ruháit, ékszereit megégette, hogy meg ne *fázzék* ott alatt.

A megsemmisülés tudata nem enyészteni el a haláltól való félelmet, sőt fokozza. Mert nem a *Kerberos* marásától félünk, hanem épp a megsemmisüléstől!

Hát a *jók*? Azok fáradalmaik jutalmát *ott* remélik elérni. «Az *athleták* a koszorút nem tétlenséggel nyerik el, hanem küzdelem árán» — veti a küzdelem erőfeszítésétől idegenkedő, az *otiumot* áhító *secta* hiveinek ellenébe.

A bibliai gyönyörű kép, hogy itt tükör és homályos beszédek által látunk, megtalálható *Plutarkhosnál*.

A *jók*, az igazak nemes vágyai, törekvései itt czélt nem érnek — mondja *Plutarkhos*. Szavai ezek: τῆς ἀληθείας καὶ θέας τοῦ ὄντος οὐδεις ἐνταῦθα τῶν ἐρώντων ἐνέπλησεν ἑαυτὸν ἱκανῶς, οἷον δι' ὀμίχλης ἢ νέφους τοῦ σώματος, ὑγρῶ καὶ ταρρατομένῳ τῷ λογισμῷ χρώμενος (Reiske: humida ac perturbata usus ratione), ἀλλ' ὄρνιθος δίκην ἄνω βλέποντες, ὡς ἐκπητόμενοι τοῦ σώματος. εἰς μέγα τε καὶ λαμπρὸν εἰσταλή καὶ ἐλαφρὰν ποιοῦσι τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῶν θνητῶν, τῷ φιλοσοφεῖν μελέτη γρώμενοι τοῦ ἀποθνήσκειν· οὕτως μέγα τι καὶ τέλος ὄντως ἀγαθὸν ἡγοῦμαι τὴν τελευταίην ὡς βίον ἀληθῆ βιωσομένην ἐκεί τὴν ψυχὴν, οὐχ ὅσαρ ζῶσαν, ἀλλ' ὀνείρασιν ὅμοια πάσχουσαν. (Pag. 1105. 24)

«Az igazságnak és a való szemléletének vágyát senki a törekvők közül az életben teljesen ki nem elégítheti, mert az ész mintegy a test *homályja* és *köde* által megzavartan használhatja; tehát mint a madarak, a lángoló lelkek, fölfelé törnek, mintegy készen a testből kirepülni. Ez a törek-

vés teszi a lélek útját a halandóság köréből ama fényes haza felé simává és könnyűvé a bölcsesség által a halál gondolatával foglalkozva; így tehát valami tökéletes igazi jó dolognak tekintem a halált, a valódi életnek, a melyet fog élni majd a lélek, mely itten nem *ébren* él, hanem mindig *álmodik*.»

Epikuros csodálatos tévedésének tartja *Plutarkhos*, hogy *jónak* tartja a *rossztól* való menekülést és nem *rossznak* a *jóktól* való megfosztatást. Értekezését e szavakkal végzi: εἰς στενὸν τι κομιδῆ (egyáltalán: omnino) καὶ αὐτὸ καθαρὸν τὸ ἐπὶ τῇ σαρκὶ τῆς ψυχῆς χαῖρον συνέστειλε, καὶ κατέβαλε τὴν φύσιν, ὡς μείζον ἀγαθὸν τοῦ τὸ κακὸν φέρειν οὐδὲν ἔχουσιν: «Mert egyáltalán valami *korlátozott* és éppen nem tiszta körre szorítja a *lélek* gyönyörét, ki a *testre* szorítja és *lealacsonyítja* valódi természetét, mintha annak *magasabb* célja nem volna, mint *kerülni a bajt*».

Caro Plutarkhos fejtegetéséhez a következő gondolatot fűzi: «Az életnek csak *egy valóban fölszabadító* elmélete van, mely megment a halál *lealázó* felelmetől: az, mely a véges életnek célul egy *nagy* tárgyat tűz ki, mondhatnám *végtelen* tárgyat, akár egy-egy *örök* eszme iránti föláldozó hódolatot, akár *erkölcsi* személyiségünknek a megpróbáltatások által való kiképzését, akár az emberiség *haladását*, a szegény emberi nem *megváltását* tévelygéseiből és nyomoraiból, akár a *sírontúli* nagy *reményt*, szóval: oly tárgyat, mely az *emberi szellem méltóságához illik*: oly cél, mely megérdemli, hogy érte *éljünk* és hogy érte *meghaljunk*».

Guyau, kinek *Epikuros* moráljáról írott *koszorúzott* művével behatóbban fogok foglalkozni, hogy *Lucretius* költeményének alapeszméit kellő világításba helyezzem, a *hal-*

hatatlanságra nézve, mely ágát a *Epikuros* tanának ez-
úttal befejezem, szintén oda nyilatkozik (La morale d'Epikure
127. l.), hogy *lehet* reményünk, hogy az ember nem *vesztí*
el, mint egy *hajótörött*, mindazt a *belső* gazdagságot, me-
lyet felhalmozott, hanem úgy kel át az enyészet örvényén.
hogy *magával viszi* a nemes *gondolatok* és nemes *aspi-*
ratiók világát, melyet magának *megteremtett*. Igen, végzi
Guyau szép fejtegetését: «az *én*-nek, mely eléggé *kiter-*
jeszté belvilágát, *joga* van arra, hogy ne *veszszen* el».

Hegedüs István.

FÜGGŐ KÉRDÉSEK AZ ÁLLAM ÉS EGYHÁZ ÚJABB VISZONYÁBAN.

Az állam és egyház viszonyának különböző alakulásai sohasem voltak merő esetlegességek, hanem minden időben a társadalom erkölcsi és anyagi feltételeiből sarjadztak ki. Ennek a kölcsönösségnek benső természetét, összefüggését és egymásra hatását nem mindig ismerték föl helyesen a politika bölcselei. A mit nem láttak, az az, hogy valahányszor e két nagy historiai organismus egyikének alapjai változtak vagy módosultak, kölcsönviszonyuk is atalakuláson ment át, s a régi formák, melyek egy bizonyos időben jóknak és megfelelőeknek találtattak, újaknak engedtek helyet. De ha ez így van, ebből viszont önként következik, hogy a változás mindazon folyamatai, melyek a culturharczok időnkénti kitöréseiben mutatják az állam és egyház küzdelmét, nem csupán egyoldalú túlkapásokban, hanem az általános politikai eszmék mély forrongásában birják magyarázatukat.

A theokratia világeszménye, a pápaság évszázados küzdelmei a világi hatalommal a suprematiáért, abból indultak ki, hogy az ember földöntúli céljai fontosabbak földi céljainál s e szerint az azokat megszabó törvényeket is elsőség illeti meg a világi törvényhozás felett. Ez a gondolat vonul végig a pápák bulláin s az egyházatyák és kanonisták iratain, Aquinoi Tamástól Bellarminig. 'Az egyház a lélek, az állam a test; amaz a gondolat, emez meg a tett. És összehasonli-